

Тетяна КІЗИМА

ДОМОГОСПОДАРСТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ: СУТНІСТЬ, ЕВОЛЮЦІЯ ТА ФУНКЦІЇ В УМОВАХ РИНКУ

Розглянуто погляди зарубіжних і вітчизняних вчених щодо трактування сутності поняття «домогосподарство» та запропоновано власне визначення, виділено класифікаційні ознаки домогосподарств та охарактеризовано функції домашніх господарств у сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки.

Зміни, що відбулися в економічному житті нашої держави (здобуття Україною незалежності та перехід на ринкові засади господарювання), не змогли оминати стороною й основу життєдіяльності будь-якого суспільства і національної економіки – домашнє господарство та людей і сім'ї, що входять до його складу. Соціально-економічні трансформації, що відбуваються в Україні, зумовлюють необхідність перегляду всіх теоретичних уявлень про людину як громадянина, платника податків, отримувача суспільних благ та основної мети існування держави. Розуміння перебігу цих процесів зумовило необхідність детальнішого дослідження домогосподарств, що пояснюється їх всезростаючою роллю і соціальним значенням в сучасних умовах. Цим і обумовлена *актуальність теми наукового дослідження.*

Домашні господарства та окремі аспекти їх функціонування були предметом вивчення різних представників *економічної та фінансової науки*: Г. Беккера, К. Бюхера, Дж. М. Кейнса, Ф. Кене, К. Ланкастера, Т. Мальтуса, А. Маслоу, Дж. Мінсера, Ф. Модільяні, П. Самуельсона, Ж. Б. Сея, І. Фішера, М. Фрідмана, Т. Шульца.

У радянській фінансовій науці феномен домогосподарства взагалі не розглядався, зважаючи на економічні та ідеологічні причини. Відсутність глобальних ринкових відносин позбавляла необхідності розглядати домогосподарства як суб'єкт ринкових відносин, а рішення, що приймалися домогосподарствами, практично, не залежали від економічних параметрів. За часів СРСР домашнє господарство досліджувалося, здебільшого, з позицій індивідуальної трудової діяльності (Б. Ічітовкін, І. Разумкова, В. Савченко, О. Фесенко, Г. Шмельов).

Інтерес українських економістів (Д. Журавський, С. Подолинський, В. Навроцький, В. Барвінський, Є. Слуцький та ін.) до питань, що стосуються функціонування домашніх господарств, сягає ХІХ ст. У сучасній економічній літературі функціонування домогосподарств аналізується переважно через призму малого бізнесу (О. Барановський, І. Жилияєв, А. Кисельов, Т. Ковальчук, В. Круглов, О. Попов, С. Реверчук, О. Титаренко). Дослідженню різних аспектів економічної поведінки вітчизняних домашніх (сімейних) господарств присвячені роботи таких

знаних українських учених як З. Ватаманюк, В. Вітлінський, О. Гладун, В. Леонов, Л. Миргородська, О. Мірошніченко, С. Панчишин, С. Реверчук, Ю. Янель.

Однак, ще багато теоретичних і практичних аспектів використання економічного потенціалу домашніх господарств залишаються невирішеними (передусім, це стосується чинників соціально-економічної еволюції та інституційних закономірностей розвитку домашнього господарства в різних економічних системах).

Метою статті є аналіз наукових підходів, що мають місце у зарубіжній і вітчизняній економічній літературі, та наукове обґрунтування власного трактування поняття «домогосподарство», виокремлення класифікаційних ознак та основних чинників, що впливають на структуру і добробут домогосподарств, а також визначення ролі домашніх господарств у сучасній економічній системі України.

Первинні економічні категорії відомі ще з глибокої давнини. Термін «економікс», тобто «домоводство» («мистецтво ведення сімейного господарства») започаткував давньогрецький мислитель і державний діяч Ксенофонт, який створив науку, що навчала господарювати людей. Під господарством Ксенофонт розумів управління майном, а під майном – все те, що є корисним для людини (тобто те, чим людина може користуватись, задовольняючи свої потреби). Вчений визначив домогосподарство як науку, «за допомогою якої люди можуть збагачувати господарство, а господарство, відповідно до нашого визначення, є все без винятку майно, а майном кожного ми назвали те, що корисне людині в житті, а корисне... – це все, чим людина вміє користуватись» [1, 270–271].

Сучасна фінансова література дає різноманітні тлумачення поняття «домогосподарство», проте найбільш вживаним є визначення, згідно з яким домогосподарством вважають сукупність фізичних одиниць – резидентів, що мають спільні економічні інтереси, функції, побут і джерела фінансування. Демографічний енциклопедичний словник визначив домогосподарство як сукупність учасників розподілу, котрі є членами соціально-економічного осередку, який об'єднує людей відносинами, що виникають при організації їх сумісного побуту (веденні загального домашнього господарства, спільному проживанні тощо) [2, 89]. Як бачимо, у цьому визначенні основний акцент робиться на побутовому аспекті поведінки домогосподарств, і зовсім не відображає роль домогосподарств у економічних процесах. Це і не дивно, адже за умов адміністративно-командної економіки відсутніми були будь-які інші форми власності, крім загальнодержавної, тому про підприємницьку чи аналогічні види діяльності домогосподарств взагалі не йшлося.

При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 року використовувалось визначення домогосподарства як сукупності осіб (або однієї особи), які спільно проживають в одному житловому приміщенні (його частині), ведуть спільне господарство (мають спільні витрати на утримання житла, харчування тощо), повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких із цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках [3, 446].

В економічній енциклопедичній літературі домогосподарство трактується в основному як «господарство, яке ведуть одна або кілька осіб, що мають спільне житло, з метою відтворення робочої сили та розвитку особистості ...» [4, 359] або як «господарство, яке ведуть одна або кілька осіб, що мають спільне житло, з метою розширеного відтворення передусім людини економічної на основі кінцевого споживання продуктів сфери матеріального та нематеріального виробництва» [5, 171]. Як бачимо, ці визначення досить схожі і не зовсім чітко визначають домогосподарства з організаційної точки зору, наголошуючи лише на спільності житла та ігноруючи спільність побуту. Адже, скажімо, не зовсім коректно буде вважати домогосподарством кількох осіб, не пов'язаних будь-якими родинними стосунками чи спільними побутово-економічними інтересами (наприклад, тимчасових квартирантів, що проживають певний період часу в одному житловому приміщенні).

У підручнику «Політична економія» (за науковою редакцією професора В. Г. Федоренка) наводиться два окремих визначення домогосподарства. Згідно першого визначення, домогосподарством автори вважають «економічний суб'єкт, який складається з одного або більшої кількості індивідів, що спільно здійснюють господарську діяльність і мають спільний бюджет» [6, 158]. За другим визначенням, «домашні господарства країни – це сукупність усіх приватних господарств, діяльність яких спрямована на задоволення власних потреб» [6, 158]. Не применшуючи наукових напрацювань визнаних учених, вважаємо, що у першому визначенні автори несправедливо залишили поза увагою необхідність ведення спільного побуту. Адже з даного ними визначення випливає, що, для прикладу, кілька незалежних один від одного осіб можуть об'єднати свої кошти чи будь-які інші матеріальні активи з метою спільного здійснення будь-якої господарської діяльності, можуть вести спільний бюджет своїх доходів і витрат, проте до домогосподарства таку спілку зараховувати проблематично. Аналогічно не можемо погодитися і з другим визначенням згаданих авторів, адже в ньому не розтлумачено, що мається на увазі під терміном «приватне господарство». На наш погляд, до приватних господарств може належати, скажімо, і мале приватне підприємство, на якому працюють не пов'язані спільним побутом чи родинними стосунками люди; діяльність кожного з них може бути спрямована на задоволення власних потреб, проте домогосподарством цих осіб називати не доречно.

З погляду системи національних рахунків, домогосподарства є одним із п'яти інституційних секторів національної економіки (поряд з нефінансовими та фінансовими корпораціями, сектором загального державного управління та некомерційними організаціями). Система національних рахунків використовує визначення домогосподарства як невеликої групи людей, що проживають в одному помешканні, повністю або частково об'єднують свої доходи і майно, спільно споживають певні види товарів і послуг. Як бачимо, у цьому визначенні залишено поза увагою необхідність спільного розподілу своїх доходів, тобто здійснення домогосподарством основних видів витрат, в т. ч. й інвестиційних.

Підсумовуючи вищесказане та беручи до уваги фрагменти окремих напрацювань вітчизняних і зарубіжних учених, спробуємо сформулювати власне

визначення терміну «домогосподарство», яке, на наш погляд, дасть змогу повніше розкрити суть цього поняття. Вважаємо, що домогосподарство – це невелика група осіб (або одна особа), які спільно проживають в одному житловому приміщенні, ділять спільний побут, постачають на відповідні ринки різноманітні ресурси (працю, капітал, підприємницький хист) і спільно приймають економічні рішення стосовно формування своїх доходів та здійснення основних витрат з метою задоволення власних матеріальних і духовних потреб.

Як синоніми до поняття «домогосподарство», в економічній науковій літературі також використовують терміни «домашнє господарство» та «сімейне господарство».

Поняття сім'ї (родини) і домогосподарства подібні, але не тотожні. Основою домогосподарства завжди була, є та залишається сім'я – заснована на шлюбі і кровному зв'язку об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю. Принципова відмінність між поняттями «домогосподарство» і «сім'я» полягає в тому, що домогосподарство ширше за своїм складом за рахунок осіб, що ведуть загальне з сім'єю домашнє господарство, але не пов'язані з членами сім'ї відносинами спорідненості. З цих міркувань, одна людина, що живе окремо, не вважається сім'єю, але її діяльність з самостійної організації побуту є домогосподарством, яке може складатися з однієї або кількох сімей. Сім'я є первинною суспільною одиницею, натомість домогосподарство – одиниця економічна. Термін «сімейне господарство» власне наголошує і на тісній спорідненості понять «сім'я» та «домогосподарство», і на відмінності між ними.

Необхідно зазначити, що економічна наука довгий час не приділяла належної уваги проблемам сімейної (родинної) економіки, і тільки завдяки піонерським розробкам відомого американського вченого, лауреата Нобелівської премії з економіки (1992 р.) Г. С. Беккера сімейна економіка стала предметом ґрунтовного дослідження. Науковець довів, що поведінка людей в сфері особистого життя і сім'ї підпорядковується, як і в будь-якій іншій сфері, загальним законам та закономірностям суспільного виробництва і правилам економічної раціональності [7]. Розроблені Г. С. Беккером теоретико-методологічні положення сімейної (родинної) економіки зводяться, в основному, до розгляду домашнього господарства, як особливого виду господарської діяльності. Він бачить сім'ю як своєрідну фабрику, яка за допомогою виробничих чинників (засобів і предметів праці, трудових навиків, ринку товарів) виробляє матеріальні блага як для власного споживання, так і для продажу на ринку.

В сучасній науковій літературі домогосподарства класифікують за низкою демографічних, територіальних, економічних та соціальних ознак.

Важливим чинником, який диференціює домашні господарства, є їхній розмір. Домашнє господарство, членами якого є одна шлюбна пара (чи один із батьків) з неодруженими дітьми (або без них), можна вважати простим домогосподарством. Складне сімейне господарство складається з декількох кровно споріднених простих сімей, кожна з яких може бути повною чи неповною і включати інших родичів. Перехідним типом між простими і складними господарствами є розширені домашні господарства. Вони складаються з однієї подружньої пари і окремих близьких або

далеких родичів. Такий тип господарства необхідний переважно для виконання значних за обсягом аграрних робіт, коли одній сім'ї не під силу здійснювати певні види господарської діяльності.

Іншим важливим чинником, який диференціює домашні господарства, є тип і характер населеного пункту, в якому проживає сім'я (велике місто, містечко, село). За цим принципом домогосподарства прийнято поділяти на сільські та міські.

Залежно від виду діяльності, сільські домогосподарства, в свою чергу, поділяють на селянські фермерські господарства, деякі типи ремісничих господарств і особисті підсобні господарства. Міські домогосподарства можна класифікувати аналогічно, а саме: домогосподарства, що займаються торгівлею чи надомним бізнесом, "човникарством" чи кіосковим бізнесом, комп'ютерним бізнесом чи автоперевезеннями тощо.

Беручи до уваги основні складові підприємницького бізнесу, усі домогосподарства за видами господарювання доцільно поділяти на такі, що здійснюють: виробничу діяльність (фермерське господарство, особисте підсобне господарство, ремісниче господарство); комерційну діяльність (домогосподарства, які займаються «човниковим» бізнесом, кіосковим бізнесом, автотранспортними перевезеннями і т. д.); фінансову діяльність (сімейні ломбарди, обмінні пункти валюти тощо).

У державах з розвиненою ринковою економікою домашні господарства класифікують за рівнем добробуту, виділяючи багаті, середнього достатку, бідні та маргінальні (ті, що знаходяться за межею бідності) сім'ї. На добробут домашнього господарства впливає низка демографічних, економічних, політичних, культурних, екологічних та інших чинників.

В Україні налічується приблизно 17,5 млн. домогосподарств. З них понад дві третини (більше 12 млн.) проживають в містах, і лише 5,5 млн. – у сільській місцевості. Цікаво зауважити, що попри тривалий процес скорочення чисельності населення в Україні кількість домашніх господарств збільшується. Ймовірно, це відображає тенденції до відокремлення молодих сімей, зростання кількості розлучень і, як наслідок, зменшення кількості осіб в одному домогосподарстві.

Процеси зменшення розмірів домогосподарств в Україні простежуються упродовж декількох сторіч. Якщо у XVII ст. пересічна сім'я в Україні налічувала майже 7 осіб, у XVIII ст. – 6 осіб, у XIX ст. – понад 5 осіб, то в середині XX ст. – лише 3,2 особи [8, 362]. Середній розмір українського домогосподарства у 2006 році становив 2,6 особи. До того ж, понад 75% вітчизняних домогосподарств складається з однієї, двох або трьох осіб, і 8,5% – з п'яти та більше осіб (табл. 1).

Водночас, частка вітчизняних домогосподарств без дітей сягнула 62,3 %, а серед домогосподарств з дітьми майже 66% мають одну дитину і 29% – двох дітей (див. табл. 2). Ці дані наочно свідчать не лише про серйозні економічні проблеми у недалекому майбутньому, пов'язані з процесом старіння населення, але й про реальну загрозу самому існуванню українського етносу.

Таблиця 1

Розподіл домогосподарств за кількістю їх членів і наявністю дітей [9, 397]

	2000			2005			2006		
	Всі домогосподарства	У тому числі, які проживають		Всі домогосподарства	У тому числі, які проживають		Всі домогосподарства	У тому числі, які проживають	
		у міських поселеннях	у сільській місцевості		у міських поселеннях	у сільській місцевості		у міських поселеннях	у сільській місцевості
Всі домогосподарства	100	100	100	100	100	100	100	100	100
У тому числі складаються з осіб:									
Однієї	20,9	19,9	23,2	22,2	21,6	23,6	24,6	24,8	24,4
Двох	27,6	28,2	26,2	29,3	30,0	27,8	27,2	27,1	27,5
Трьох	22,0	24,6	16,3	24,5	27,6	17,6	23,4	25,8	17,8
Чотирьох	19,0	19,6	17,9	16,3	15,2	18,6	16,3	15,9	17,1
П'яти і більше	10,5	7,7	16,4	7,7	5,6	12,4	8,5	6,4	13,2
Середній розмір домогосподарства, осіб	2,76	2,70	2,89	2,61	2,55	2,75	2,60	2,54	2,75
Частка домогосподарств із дітьми до 18р.	43,6	44,6	41,4	37,5	37,3	37,9	37,7	37,3	38,6
Частка домогосподарств без дітей	56,4	55,4	58,6	62,5	62,7	62,1	62,3	62,7	61,4

Таблиця 2

Розподіл домогосподарств із дітьми за кількістю дітей у їх складі [9, 398].

	2000			2005			2006		
	Всі домогосподарства	У тому числі, які проживають		Всі домогосподарства	У тому числі, які проживають		Всі домогосподарства	У тому числі, які проживають	
		у міських поселеннях	у сільській місцевості		у міських поселеннях	у сільській місцевості		у міських поселеннях	у сільській місцевості
Всі домогосподарства з дітьми	100	100	100	100	100	100	100	100	100
У тому числі мають дітей:									
Одну	61,0	66,5	48,0	68,3	75,7	52,5	65,9	71,9	53,3
Двох	33,3	30,0	41,2	28,3	22,9	39,9	29,1	25,2	37,5
Трьох	4,1	2,7	7,5	2,9	1,2	6,4	3,7	2,3	6,7
Чотирьох і більше	1,6	0,8	3,3	0,5	0,2	1,2	1,3	0,6	2,5

Якщо ж до уваги взяти такий економічний показник розподілу домогосподарств як рівень середньодушових сукупних витрат, то тут можемо спостерігати позитивну тенденцію, а саме: частка домогосподарств із середньодушовими сукупними витратами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму (у IV кварталі 2004 року це було 362,23 грн., у 2005 році – 423 грн., у IV кварталі 2006 року – 472 грн.), постійно зменшується [9, 404]. Якщо у 2004 році ця частка становила 57,6% загальної кількості домогосподарств, у 2005 році – 46,9%, то у 2006 році вона зменшилася до 43,3%. Хоча заради справедливості зазначимо, що це є досить високий показник у порівнянні з економічно розвиненими країнами світу.

Місячні сукупні ресурси, що припадають на одне домогосподарство із середньодушовими місячними сукупними витратами, нижчими від прожиткового мінімуму, у 2006 році становили 1340,1 грн. (1611,7 грн. – в розрахунку на одне середньостатистичне домогосподарство) [9, 414].

З огляду на те, що у сім'ях живуть приблизно 85% людей, і зважаючи на те, що, на відміну від сім'ї, домогосподарство може складатися з однієї особи, можна стверджувати, що у домогосподарствах проживає, фактично, усе населення країни.

На сьогодні домогосподарства відіграють надзвичайно важливу роль в економіці України. Скажімо, частка домогосподарств у виробництві продукції сільського та лісового господарства становить понад 60%, торгівлі – 15%, будівництва – 10%, рибальства – 6%. Частка домогосподарств у кінцевому використанні валового внутрішнього продукту становить приблизно 55% [10, 178]. Зважаючи на вищенаведені факти, можемо стверджувати, що домогосподарство є важливим елементом економічної системи держави.

Звернувшись до аналізу історичних наукових джерел, ми зауважили, що населення завжди знаходилось у центрі уваги держави. Перші його переписи відбувалися ще у стародавньому світі. Так, певні обліки населення проводилися в Єгипті ще у 2800–2500 роках до н. е., у Китаї – у 2238 році до н. е. Є згадки про переписи населення у Давній Індії, Японії, Стародавньому Римі та Греції. Окрім підрахунку чисельності населення, метою таких обстежень було визначення об'єктів оподаткування та з'ясування кількості осіб призовного віку [11, 4]. Тобто, насамперед – це суто економічні та військові аспекти функціонування держави. Про інші аспекти, у тому числі соціальні, взагалі не йшлося.

Перші відомості про облік населення на території теперішньої України належать до XIII століття. Так, у 1224 році було обліковано населення Києва та Чернігова. У період 1255–1259 років та в 1273 році були проведені так звані «татарські переписи». Після цього згадки про переписи та обліки населення тривалий час були відсутні [12, 14].

В Україні перше обстеження бюджетів сімей робітників та службовців було проведене Українським бюро статистики праці в м. Харкові у лютому 1920 року. Всього на той час було обстежено 536 бюджетів сімей робітників, що складало 2,6% від сімей робітників Харкова, та 87 бюджетів сімей службовців (1%). Друге обстеження в Україні було проведено того самого року в Донецькій області на одному з рудників і охоплювало всього 10 сімей. Наступне обстеження відбулося у липні 1922 року в промислових містах Донбасу (була обстежена 571 сім'я).

З 1928 року обстеження охопило всю територію СРСР. У цей період уперше програма обстеження бюджетів сімей була зроблена у вигляді системи спеціальних таблиць. На кожну сім'ю заповнювалися такі форми: «Загальні відомості» (про сім'ю), «Баланс надходжень та витрат», «Надходження продуктів харчування», «Надходження товарів, крім продуктів харчування», «Споживання послуг та культурний побут сімей» тощо. Поступово вводились інші форми, зокрема щодо споживання продуктів харчування в закладах громадського харчування, житлових умов сімей. Ідеологія застосування спеціальних таблиць збереглася до кінця дев'яностих років минулого століття [11, 5]. Пізніше Державний комітет статистики України перейшов на нову систему проведення обстежень домашніх господарств, що дало можливість позбутися певних недоліків попередньої системи організації обстежень, а дослідження умов життя домогосподарств та економічної активності населення почали відповідати міжнародним стандартам та рекомендаціям, що на сьогодні дозволяє отримувати дані, порівнянні з даними інших країн.

Різноманітні аспекти поведінки та функціонування домашніх господарств активно досліджували не лише статистики, але й вітчизняні вчені-економісти, соціологи, громадські діячі, письменники. Ще у XIX ст. Д. Журавський вважав, що потрібно аналізувати функціонування домашніх господарств на основі вивчення цілої системи показників: природних умов, народного побуту (житло, одяг, харчування, звичаї), відносин власності (облік майна, податків, доходів, праці, державного господарства та управління) тощо [13, 80]. Ці методичні підходи широко використовувалися в дослідженнях представників Чернігівської школи земської статистики – О. Русова, П. Червінського та В. Варзара. Їхня програма досліджень передбачала аналіз економічних умов життя домогосподарств, соціальних та етнічних відносин, побуту населення, особливостей землеволодіння та землеробства [14, 61].

Оскільки у XIX ст. більшість населення України проживала на селі, природно, що українські економісти зосереджували увагу на всебічному аналізі функціонування сільських домогосподарств. Вагомий внесок у вивчення особливостей функціонування домашніх господарств в Україні внесли такі учені як С. Подолинський, який досліджував господарське становище українського селянства [15, 48–63], В. Навроцький, який з'ясував причини майнової диференціації селянських домогосподарств Галичини [16, 115], та В. Барвінський, який наголошував на ролі ощадливості та організації дешевого кредиту для зміцнення селянських господарств. Його економічна програма передбачала захист дрібних виробників і розвиток ремісництва та промислу [14, 64]. Досить сучасно звучать міркування вченого щодо значення духу підприємництва та господарської ініціативи для повноцінного функціонування домогосподарства в ринкових умовах.

У багатій науковій спадщині І. Франка також є серйозні економічні дослідження, в яких він аналізував становище селянських господарств після реформи 1848 року [17, 9–10]. І. Франко здійснив детальний аналіз факторів розвитку селянського господарства, активно використовуючи і статистичні методи. Важливою передумовою поліпшення ситуації на селі письменник вважав запровадження наукового підходу до процесу господарювання. Водночас, учений досліджував

також й економічні умови життя робітничих родин, опублікував низку наукових праць, присвячених бюджетові робітничих сімей [18].

Видатний український економіст Є. Слуцький започаткував новий етап в аналізі бюджетів домогосподарств. Розроблені на основі теорії Є. Слуцького математичні моделі поведінки споживача мали вагомий вплив на розвиток сучасної мікроекономічної теорії. Заслужують на увагу і праці вченого, присвячені аналізу людської діяльності з позицій нагромадження людського досвіду [19, 167–171].

Загалом, дослідження українськими вченими проблем функціонування домогосподарств характеризувалися глибиною, масштабністю та усебічністю. За своїми принципами, теоретичними засадами та інструментарієм вони часто були новаторськими і сягали світового рівня.

Становище домогосподарств та їхня роль в системі економічних відносин постійно змінюється, адже їх розвиток залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Розвиваючись разом з останніми, вони активно впливають на розвиток економічної системи через свої потреби та інтереси. Водночас, у певній історичній системі економічних відносин домогосподарства займають різне становище, що зумовлює характер їхньої діяльності та інтереси.

Протягом відносно нетривалого історичного відрізка часу домашнє господарство реалізувало себе в різних економічних умовах, зокрема в умовах командно-адміністративної системи, в умовах перехідного періоду та в умовах ринкової економіки. Залежно від типу економічної системи змінювались основні функції домашніх господарств, а також рівень їх забезпечення необхідними ресурсами. Якщо в умовах командно-адміністративної системи для домашніх господарств характерною була максимізація корисності в умовах дефіцитності ресурсів, то для домогосподарств перехідного періоду основним завданням стала проблема виживання. І лише для домашніх господарств, що функціонують в умовах ринкової економіки, основним завданням є максимізація корисності в умовах обмеженості платоспроможного попиту.

На сучасному етапі економічного розвитку домашні господарства стають все більш незалежними від держави і суспільства в цілому. Ставлення держави до сім'ї поступово перестає бути суто споживацьким (як це мало місце за умов адміністративно-командної системи, коли домогосподарство в основному виконувало лише функцію постачальника людських та трудових ресурсів для народного господарства, і відбувалося тотальне витіснення домашніх господарств з економічного життя країни підприємствами, заснованими на державній формі власності, що, відповідно, нівелювало вагому економічну роль домогосподарств у суспільстві).

В умовах ринкових відносин значення домашніх господарств у економічному розвитку суспільства значно зростає. Це обумовлено такими чинниками:

– по-перше, домогосподарства беруть активну участь в кругообігу ринкової економіки як самостійні незалежні суб'єкти господарювання, які мають власні потреби та інтереси. Приватна власність надає домогосподарствам право користуватися і розпоряджатися ресурсами, укладати будь-які угоди, використовувати будь-які придбані ресурси і реалізовувати вироблену продукцію, виходячи з власних інтересів;

– по-друге, домогосподарства одночасно діють як виробники (продавці) і як споживачі (покупці). На ринку ресурсів домогосподарства пропонують працю і підприємницькі здібності, землю, капітал. На ринку споживчих благ вони визначають свій попит на них;

– по-третє, задоволення потреб домогосподарств у різноманітних товарах та послугах є метою національного виробництва, а попит на них цього економічного суб'єкта є одним із найвагоміших компонентів сукупного попиту;

– по-четверте, частина доходу, що залишається невикористаною домогосподарствами при витратах на поточні споживчі потреби, накопичується і може стати потужним джерелом формування фінансових ресурсів держави.

Домогосподарство, як одна з первинних економічних одиниць ринкової системи, виконує низку важливих функцій, які є відображенням його сутності. З погляду сучасної економічної теорії, домогосподарства в ринковій системі є постачальниками ресурсів, виробниками товарів та послуг, споживачами благ і заощадниками доходів. Розглянемо ці функції детальніше.

У ринковій економіці домогосподарства є власниками усіх чотирьох видів ресурсів (землі, капіталу, праці та підприємницького хисту) і постачальниками цих ресурсів на відповідні ринки. За умов адміністративно-командної системи домогосподарства могли певною мірою розпоряджатися лише людськими ресурсами, адже усі матеріальні ресурси перебували у загальнонародній (державній) власності. За умов ринкової трансформації економіки в Україні було відновлено право приватної власності. Процеси роздержавлення і приватизації дали змогу домогосподарствам претендувати на частину колишньої загальнодержавної власності. Проте, наприклад, частка основних засобів виробництва, яка перебуває у приватній власності, становить майже 5%, тоді як на державну, комунальну та колективну власність припадає відповідно 30, 25 та 40% [8, 366].

Низка серйозних проблем пов'язана і з використанням людських ресурсів домогосподарств. Кожна людина є власником робочої сили, носієм знання, виробничого досвіду. Вона може вільно розпоряджатися своєю продуктивною силою, використовувати її цінності у власних інтересах. Проте пропозиція ресурсу праці на сьогодні в Україні істотно перевищує попит на нього в абсолютній більшості регіонів, за винятком, можливо, столиці. Натомість офіційно зареєстрований рівень безробіття не перевищує 3% (за даними Міжнародної організації праці – близько 7%). Відтак можна говорити про значні масштаби прихованого безробіття в Україні. За різними оцінками, цей показник сягає третини працездатного населення. Унаслідок неможливості знайти роботу в Україні, мільйони українських громадян виїжджають на заробітки до інших країн, передовсім до Росії, Італії, Португалії, Греції, Іспанії, Польщі, Чехії. А це, як не прикро, призводить до руйнації соціальних основ домогосподарств.

Уже впродовж багатьох десятиліть в Україні складається драматична ситуація з таким непересічним ресурсом домогосподарств, як підприємницький хист, що, зазвичай, притаманний незначній частині населення (за оцінками фахівців – приблизно 5%). Однак адміністративно-командна система потребувала здебільшого не ініціативи чи нестандартних виробничих рішень, а мовчазного виконання працівниками строго визначених функцій та планових завдань. Люди, які намагалися

ефективніше використати альтернативні підходи або здійснити звичайні (у загальноприйнятному розумінні) ринкові операції, часто опинялися поза законом. Навіть сьогодні створення сприятливого середовища для реалізації підприємницьких здібностей вітчизняних домашніх господарств ще далеко не завершено. Досі не усунуто серйозних перешкод до розвитку малого та середнього бізнесу. Підприємницький хист українських громадян загартовувався у спартанських умовах «човникової» торгівлі, у боротьбі з недосконалістю законодавства та системи оподаткування і свавіллям чиновників різних рангів. Водночас успіхи багатьох українських підприємств (в т. ч. і на міжнародних ринках) свідчать про високий потенціал вітчизняного людського капіталу.

Згідно із Законом України «Про власність» №697-XII від 07.02.1991 р. кожен громадянин держави може мати в індивідуальній власності майстерні, малі підприємства у сфері побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування, землю, житлові будинки і господарські будівлі, машини, обладнання, транспортні засоби, сировину, матеріали та ін. Застосовуючи майно, що є в особистому розпорядженні, з метою виробництва товарів, домовласник ставить на службу інтересам суспільства такий важливий економічний ресурс як капітал. Також в сучасних економічних умовах населення виступає власником акцій великих промислових корпорацій і банків, може класти гроші на ощадні рахунки, купувати облігації тощо. Однак на сучасному етапі ринкової трансформації економіки України масштаби власності домогосподарств на матеріальні ресурси значно нижчі, ніж у країнах з розвинутою економікою.

Домашні господарства, окрім того, що виступають постачальниками ресурсів на відповідні ринки, можуть займатися і будь-яким видом господарської діяльності.

Залежно від мети, виробництво у межах домогосподарств поділяють на ринкове і неринкове. У першому випадку домогосподарства постачають вироблені товари та послуги для продажу на ринку, у другому – використовують для власного споживання. Основними компонентами неринкової діяльності домогосподарств є робота в особистих підсобних господарствах та домашні послуги (приготування їжі, прибирання і дрібний ремонт житла, догляд за дітьми, хворими, інвалідами тощо). Основними видами ринкової виробничої діяльності домогосподарств в Україні є ведення фермерського та особистого підсобного господарства, ремісництво (народні промисли), «човниковий» бізнес і дрібна роздрібна торгівля (ятки, крамнички), автотранспортні перевезення. За роки реформування економіки України масштаби ринкового виробництва домогосподарств суттєво зросли.

Варто зазначити, що значна частина ринкової виробничої діяльності домогосподарств в Україні припадає на неформальний сектор економіки. Сюди відносять частину обсягів продажу і перепродажу продукції сільського господарства та деяких інших товарів, будівельні й ремонтні роботи, автотранспортні перевезення, випадкові заробітки тощо.

Збільшення обсягу виробництва товарів і послуг у межах домогосподарств має об'єктивні передумови. Передовсім, це дає змогу розширити коло учасників економічної діяльності та ефективніше використовувати людський капітал, адже науково-технічний прогрес істотно розширює можливості роботи вдома для представників багатьох професій. Завдяки персональним комп'ютерам та доступів

до всесвітньої мережі Інтернет працювати вдома можуть тепер бухгалтери і дизайнери, конструктори та науковці. Праця вдома дає змогу економніше використовувати ресурси, знижувати транспортні витрати, економити час на дорогу, а також поєднувати роботу з доглядом за дітьми (останній з чинників особливо важливий для жінок, частка яких у структурі робочої сили є доволі суттєвою і продовжує зростати). Для представників багатьох професій починає зникати звичний поділ між домом та офісом, а житло стає основним робочим місцем.

Переважну частину коштів, отриманих від продажу ресурсів (землі, капіталу, праці та підприємницького хисту), домогосподарства витрачають на споживання. У країнах із розвинутою економікою на споживчі витрати домогосподарств припадає до двох третин валового внутрішнього продукту. В Україні упродовж декількох останніх років ця частка становить приблизно 55% .

Платоспроможний попит домогосподарств виражає обсяг споживання вітчизняних товарів і послуг та імпорту. Усі споживчі витрати домогосподарств поділяють на три основні категорії: витрати на товари щоденного вжитку (тобто споживчі товари зі сподіваним терміном використання до трьох років: продукти харчування, переважна частина одягу, предмети особистої гігієни, канцтовари, паливо для автомобілів тощо), витрати на товари тривалого користування (тобто товари, сподіваний термін використання яких перевищує три роки: телевізори, холодильники, меблі, легкові автомобілі тощо) і витрати на послуги (тобто оплата житла та інших комунальних послуг, освітніх послуг, юридичних послуг, послуг транспорту, побутових послуг тощо).

Особливістю динаміки споживчих витрат домогосподарств на перехідному етапі розвитку національної економіки стало стрімке зростання частки на придбання продовольчих товарів. Сьогодні витрати сімейних господарств на харчування становлять майже дві третини їхнього використовуваного доходу (тобто доходу, зменшеного на величину особистих податків). Для порівняння: у країнах з розвинутою економікою ця частка не перевищує 15–20 %.

Останніми роками в Україні дещо зростає частка видатків домогосподарств, що припадає на оплату послуг. Проте, на жаль, більшою мірою це пов'язано не з поліпшенням якості та асортименту наданих послуг, а з помітним підвищенням цін і тарифів на них. Також характерною тенденцією останніх років є збільшення питомої ваги витрат на придбання товарів тривалого користування, що, очевидно, свідчить про хоча й незначне, але поступове підвищення добробуту населення.

Якщо домогосподарства не повністю витрачають свої поточні доходи на придбання товарів і послуг, то вони можуть здійснювати заощадження. Заощадження – це та частина використовуваного доходу, яка не витрачається на споживання. Заощадження домогосподарств відіграють дуже важливу роль в економічних процесах, тому що саме вони є основним джерелом інвестицій, які визначають розвиток економіки країни. Водночас зростання заощаджень, крім економічного, має також вагоме соціальне і політичне значення, оскільки сприяє підвищенню життєвого рівня населення та його соціальної захищеності, формуванню середнього класу в суспільстві й посиленню його фінансової незалежності.

Вчені – дослідники економічної діяльності домогосподарств – основними мотивами заощаджень називають такі:

- створення резерву коштів на випадок непередбачених обставин (наприклад, хвороби, нещасного випадку чи втрати роботи) – застережний мотив;
- залишення спадку – мотив спадку;
- забезпечення майбутнього (наприклад, турбота про старість, освіту дітей, одруження тощо) – мотив життєвого циклу;
- нагромадження коштів для купівлі товарів тривалого користування – нагромаджувальний мотив;
- задоволення почуття скнарості – мотив жадібності;
- насолода почуттям незалежності та свободою дій і поведінки – мотив незалежності;
- забезпечення собі доходу у формі процента і можливості скористатися зростанням вартості майна – мотив міжчасового заміщення.

Однак самих лише мотивів (або, інакше кажучи, необхідності заощаджувати), на жаль, буває недостатньо. Очевидно, що необхідність повинна супроводжуватися можливістю заощадження, яка визначається величиною доходу домогосподарства. У кожному суспільстві існує певна частина населення, чиїх доходів вистачає лише на поточне споживання. Навіть у країнах з розвиненою економікою ця частка сягає декількох десятків відсотків, а в найбідніших країнах може зростати і до 80–90 %. За низьких поточних доходів домогосподарство для підтримання певного життєвого рівня часто бере позику або використовує раніше заощаджені кошти (тобто витрачає більше, ніж заробляє). У цьому випадку кажуть, що воно має від'ємні заощадження.

Охарактеризувавши основні функції домогосподарств, вважаємо за необхідне відмітити, що окремі автори виділяють лише три основні функції домогосподарств, а саме: споживання, постачання факторів виробництва та заощадження [6, 159]. На нашу думку, неврахування виробничої функції домогосподарств в сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки не є виправданим, оскільки в Україні зареєстровано багато фізичних осіб, що займаються підприємницькою діяльністю (ринкове виробництво), а також чимало домогосподарств, які здійснюють виробництво продукції та послуг для власних потреб.

Не погоджуємося також з авторами підручника «Вступ до економічної теорії» (за ред. З. Ватаманюка), які виділяють таку функцію домогосподарств як «отримувачі доходів» [8, 367–369], адже отримання доходів (якщо слідувати логіці авторів) можна вважати і функцією держави, і функцією суб'єктів господарювання. А це, мабуть, не зовсім коректно.

На наш погляд, доцільно було б окремо виділяти таку важливу функцію домашніх господарств (яка, вважаємо, незаслужено залишилася поза увагою науковців) як відтворювальну, що передбачає забезпечення простого і розширеного відтворення домогосподарства необхідними фінансовими ресурсами. В Україні, на жаль, поза увагою держави залишилися економічні важелі стимулювання демографічних процесів, а переважна більшість домогосподарств змушена самостійно вишукувати необхідні кошти, щоб забезпечити народження і належне виховання дітей та задовольнити найнеобхідніші матеріальні і духовні потреби своїх членів. Якщо останніми роками держава почала виплачувати більш-менш гідну допомогу при народженні дітей, то матеріальне забезпечення і духовний розвиток підростаючого покоління лягає лише на плечі батьків. Сумно констатувати, але держава, практично,

самоусунулася від цих процесів. Тому вважаємо, що виділення відтворювальної функції домашніх господарств дасть змогу привернути увагу державних органів влади та управління до нагальних проблем вітчизняних домашніх господарств, пов'язаних в першу чергу із відтворенням робочої сили в межах самого домогосподарства.

Насамкінець зазначимо, що домогосподарство, як специфічний суб'єкт господарювання, переслідує певну мету, яка за своєю значимістю поділяється на головну (стратегічну) і проміжну, підпорядковану головній (тактичну). Загальна мета ведення домашнього господарства – досягнення високого рівня добробуту усіх його членів. Інші цілі домогосподарства можуть відрізнятися залежно від ціннісних орієнтацій, ресурсів і можливостей сім'ї (скажімо, розвиток будь-якого виду домогосподарської діяльності, організація індивідуального підприємництва, накопичення сімейних заощаджень, будівництво житла, купівля автотранспорту тощо). При цьому проміжна (тактична) мета ставиться задля досягнення головної (стратегічної) мети.

Таким чином, домашнє господарство, як первинна економічна одиниця, в умовах демократичних та ринкових трансформацій економіки України відіграє активну роль у всіх соціально-економічних процесах, що відбуваються у суспільстві, і ця роль надалі, вважаємо, буде зростати, адже сучасне домогосподарство є підґрунтям економічного добробуту будь-якої держави.

Література

1. Ксенофонт Афинский. *Домострой* // Пер. статьи и комментарии С. И. Соболевского. – М. – Л.: АCADEMIA, 1935. – 417 с.
2. *Демографический энциклопедический словарь* / Гл. ред. Д. И. Валентей. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 607 с.
3. Закон України «Про Всеукраїнський перепис населення» // *Відомості Верховної Ради України*. – 2000. – № 51–52.
4. *Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1* / Редкол.: ... С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.
5. *Економічний енциклопедичний словник: У 2-ох томах. Т. 1* / За ред. С. В. Мочерного. – Львів: Світ, 2005. – 616 с.
6. Федоренко В. Г., Діденко О. М., Руженський М. М., Іткін О. Ф. *Політична економія: Підручник* / За наук. ред. д.е.н., проф. В. Г. Федоренка. – К.: Алерта, 2008. – 478 с.
7. Беккер Гэри С. *Человеческое поведение: экономический подход: Избр. тр. по экон. теории* / Р. И. Капелюшников (сост., науч. ред., пер., авт. послесл.), Е. В. Батракова (пер. с англ.), М. И. Левин (авт. предисл.). – М.: ГУВШЭ, 2003. – 671 с.
8. *Вступ до економічної теорії: Підручник. Видання третє, доповн.* / За ред. З. Ватаманюка. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2007. – 504 с.
9. *Статистичний щорічник України за 2006 рік* / За ред. Осауленка О. Г. – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2007. – 551 с.
10. Гладун О. М. *Домогосподарства: функції та проблеми дослідження* // *Демографія та соціальна економіка*. – 2005. – № 1. – С. 177–184.

11. Гладун О. М. Вибіркові обстеження домогосподарств в Україні: історичний аспект // *Статистика України*. – 2007. – № 5. – С. 4–12.
12. Романцов О. В. *Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття)*. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. – 184 с.
13. Журавський Д. *Про джерела і використання статистичних відомостей // Українська економічна думка. Хрестоматія*. – Київ, 1998. – 560 с.
14. Ковалюк О. М., Лех Г. А., Реверчук С. К. *Сімейні господарства України: принципи, механізми, перспективи. Навчальний посібник / За ред. проф. С. К. Реверчука*. – К.: Атіка, 2002. – 176 с.
15. Злупко С. М. *Сергій Подолінський – вчений, мислитель, революціонер*. – Львів, 1990. – 119 с.
16. Злупко С. М. *Економічні погляди В. Навроцького // З історії економічної думки на Україні*. – К., 1961. – 132 с.
17. Франко І. *Зібрання творів у 50-ти томах*. – Т. 44. – Книга 1. – К.: Наукова думка, 1984. – 695 с.
18. Злупко С. М. *Іван Франко – економіст*. – Львів: МП «Слово», 1992. – 208 с.
19. Слуцький Є. *Етюд до проблеми будівництва формально-праксеологічних засад економіки // Записи соціально-економічного відділу*. – К., 1926. – Т. IV. – 452 с.

Редакція отримала матеріал 21 травня 2008 р.